

Николинка Климукова

ИЗОБРАЖЕНИЕТО
„ДВАНАЙСЕТГОДИШНИЯТ ИИСУС ХРИСТОС
БЕСЕДВА С КНИЖНИЦИТЕ В ХРАМА“
ОТ НОВАТА МИТРОПОЛИЯ В НЕСЕБЪР В КОНТЕКСТА НА
ОЛТАРНАТА ИКОНОГРАФСКА ПРОГРАМА

Abstract: *Nicolinka Klimukova, The Image Twelve-Years-Old Jesus Christ Talks to the Scribes in the Temple in the New Bishopric of Messmbria in the Context of Altar Iconographic Program.*

The Word of God is preached in the Church through images, texts, and chanting. The depiction of the twelve-year-old Jesus Christ with the teachers in the temple holds a special place among the murals in the Church of St. Stephen (the New Metropolis) in Nessebar/Messembria, which is why it is located in the altar area. This scene portrays Jesus Christ preaching in the church in a manner similar to how bishops deliver sermons from the “upper place” or the episcopal throne. This specific choice reflects the preferences of the church donor, Bishop Christopher. In this way, the Christian concept of the continuity of time is illustrated. The Divine Liturgy is performed continuously—embracing the past, present, and future, and spanning both Heaven and Earth simultaneously.

Keywords: *Messembria, the Church of St. Stephen, 16th century Mural, the Twelve-Year-Old Jesus Christ in the Temple*

Словото Божие се проповядва в храма чрез образ, текст и песнопение. Сцената Дванайсетгодишният Иисус Христос с учителите в храма заема особено място в зографията на църквата „Св. Стефан“ (Новата митрополия) в Несебър и затова тя е разположена в олтара – в бемата на южната апсида. Нейният избор е обусловен от митрополитския характер на храма и олицетворява богослужебната и проповедническа дейност на архиерея.

Църквата е трикорабна, триапсидна базилика, изградена през Х

– XI в., разширена и преизписана през XVI в. Тя се намира в южната част на Несебърския полуостров¹ и е разположена недалеч от Старата митрополия „Св. София“. Първоначално е посветена на „Пресвета Богородица Живоносен източник“ – тематичен център на зографията в олгара и в наоса, която е изписана в периода 1598 – 1599 г., засвидетелствано от запазен ктиторски надпис². Този сложен и богат стенописен ансамбъл от епохата на късното Средновековие, намиращ се в Новата митрополия, за разлика от много други е достигнал в цялостен запазен вид.³ Църквата е единствена от несебърските храмове с почти изцяло запазена зография. Причината за това е, че тя е била почти през цялото време действаща. В града е имало непрекъснат духовен живот.⁴ През периода след падането под османска власт тя става седалище на митрополита, приемственица на тази предишна функция на храма „Св. София“ (Старата Митрополия). През 2009 г. е била преосветена, но понастоящем в олгара има огромна по размер климатична система⁵, която е заела цялото сакрално пространство и затруднява заснемането и изследването на храма. Възпрепятствано е и визуалното възприятие на стенописите, особено в южната и северните абсиди на олгара.

За иконографията на църквата са писани много изследвания в статии и книги. Такива са напр. съчиненията на Асен Василиев, Бисерка Пенкова, Георги Геров, Иванка Гергова, Боян Купузов, Велда Марди-Бабилова и др.⁶, но програмата на олгара не е проучвана ця-

¹ Вж: Георги Геров. "Класицизиращо направление на балканското изкуство от XVI век". *Проблеми на изкуството*, 2, 1991, с. 21 – 29. (всъщност тогава той е бил остров и едва в ново време е свързан със сушата посредством път. – Бел. ред.)

² Вж: Асен Василиев. "Изследвания в църквата „Св. Стефан“ в Несебър". *Музеи и паметници на културата*, 4, 1967, с. 22.

³ Вж: Г. Геров. *Класицизиращо...*, с. 26.

⁴ Георги Тодоров. "Разпадналият се образ. Несебър, храмовете, иконите, самоличността". *Архив за средновековна философия и култура*, XIV, 2008, с. 63.

⁵ Светла Граданска. "Актуално състояние на църквите в Несебър". Доклад изнесен на 13.10.2018 на Национална конференция. Форум реставрация 2018.

⁶ Асен Василиев. "Изследвания в църквата „Св. Стефан“ в Несебър". *Музеи и паметници на културата*, 4, 1967; Бисерка Пенкова. "Стенописите в църквата „Св. Петка Самарджийска“ в контекста на балканските стенописи от XVI век". *Проблеми на изкуството*, 3, 1991; Г. Геров. *Класицизиращо...*, с. 24 – 29; вж също: Г. Геров. "Нова митрополија (црква Светог Стефана) у Несебару. Резултати недавних истраживања". – В: *Новгородский государственный музей-заповедник, Великий Новгород*,

лостно във връзка с литургичното ѝ предназначение и в частност не е засегнато значението на сцената Дванайсетгодишният Иисус Христос беседва с книжниците в храма. Затова в настоящото кратко изследване ще се обърне внимание на нейната стенописна украса във връзка с християнското богослужение, и то главно в южната ѝ апсида, където е ситуирано въпросното изображение.

Известно е, че зографията на храма е живо богословие. Тя е част от литургията и е неин визуален еквивалент. Символиката на Църквата може да бъде успешно изучавана само вътре в богослужението, защото е литургична. Иначе губи смисъл и се превръща в безплодни абстракции¹. Византийската иконография, която е в основата на източноправославната до днес, има за цел да направи осезаемо божественото Откровение. В светия олтар се изписват литургически сцени. В конхата на олтарната апсида, която съединява свода с по-ниските архитектурни обеми, се изобразява пресв. Богородица, която става небесна стълба и е мост между Бога и човека. Тя държи Младенеца, с което се изобразява догмата на Боговъплъщението. В литургическия цикъл са включени теми, свързани с авторите на евхаристийни и други молитви. Изобразени са св. Василий Велики, св. Кирил Александрийски, св. Григорий Богослов и св. Йоан Златоуст. Под пресв. Богородица се изобразява причастието на св. апостоли и Богомладенеца в диска като жертва (Мелисмос)². В Новата митрополия са представени тези задължителните сцени, но и други, специфични само за тук.

Зографията на храма обикновено се започва от апсидата на олтарното пространство и е най-строга регламентирана. В нейната виза се изобразява иконографската схема молеца се Богородица или

2012, с.75; същ. "Един „Locus sanctus“ – Апокалипсисът на св. Йоан Богослов от Новата митрополия в Несебър". *Проблеми на изкуството. Извънреден брой*, София, 1998; Иванка Гергова, Елена Генова, Н. Клисуров. *Корпус на стенописите в България от XVIII век*. София, 2006; Боян Кузупов. „Св. Стефан“ – Новата митрополия в Несебър". *Паметници. Реставрация. Музеи*, бр. 5–6, София, 2005; Велда Марди-Бабикова. „Църквата Свети Стефан. Несебър. Възстановени паметници на културата“, София, 1974.

¹ Срв. Леонид Успенски. Из книгата „Богословие на иконата“, ИК Омофор, Превод: Владимир Генов. – В: <https://www.pravoslavie.bg/> Символика/Символизъм-на-Църквата. [електронен ресурс към февруври 2020].

² Ставр. ик. Благой Чифлянов. *Литургика*. София, Университетско изд., 1996, с. 68.

Пресв. Богородица на трон с Младенеца, както е в Несебър – другият иконографски тип, заимстван от момента след раждането на Иисус Христос – Поклонението на влъхвите¹.

Пространството в олтара на Новата митрополия е триабсидно и е разчленено на три части чрез две напречни стени с арки, завършващи на запад с две зидани колони. По този начин отделните апсиди, от една страна, са отделени и обособени като специфично литургично пространство, а от друга, са съобщени помежду си посредством споменатите по-горе арковидни преходи. Едновременно се създава повече пространство за стенописна украса. В конхата на южната апсида е сцената Дванайсетгодишният Иисус Христос проповядва в храма. А в конхата на северната апсида е Поклонението на влъхвите (Мт 2: 11), които се покланят на Иисус Христос и Богородица. Стенописите в олтара представят вечността и неизменяемостта на литургичното време и едновременното протичане на земно-небесното богослужение, на единството на земната и небесната Църква, което е показано и с изографисването в олтара на светци, пророци, йерарси, старозаветни и новозаветни сцени. Представени са теми, които утвърждават учението на Църквата в различни аспекти: отделено е място на важната тема за борбата с ересите за утвърждаване на православните догмати чрез сцената Видението на св. Петър Александрийски, която визира Първия вселенски събор и осъждането на Арий. Изгонването на търговците от храма насочва към спасението чрез Църквата от земните грижи и бичува стремежите за забогатяване. В олтара, наред с литургичната тематика, са представени важни сцени от другите иконографски цикли, които са широко разгърнати в наоса на храма. От цикъла с Христовите чудеса тук в олтара виждаме: Христос изцелява бесноватите и изпраща бесовете в стадо със свине: Мт. 8:28–34; Христос заповядва на вятъра и вълните (Мт. 8:18 – 27; Мк 4:35-41; Лк 8:22 – 25); Христос изцелява кръвоточивата жена. (Мк 5:24 – 34; Мт 9:18 – 26; Лк 8:43 – 48); Христос призовава учениците си по време на ловене на риба (Лк 5:1 – 11); Иисус Христос изцелява разслабения при Овчи порти (Витезда)² (Ин 5:1 9); Възкресението на Лазар в две отделни сцени според библейския текст (Ин 11:1 – 46) – освен тра-

¹ Никодим Кондаков. *Иконография Богоматери*, Т. I, Санкт Петербург, 1914, 47 – 50.

² В Иерусалим при овчи порти се намира къпалня, по еврейски наричана Витезда (Дом на милосърдие) – Йоан 5:2.

диционната със самото чудо на Възкресението е включена и сцената, която го предшества – Марта и Мария молят Исус Христос.

Христовата Църква се оприличава на кораб, който плува в бурните води на житейското море и спасява вярващите от съблазните на света. Единствено с помощта на този кораб – Църквата – можем да достигнем спасителното пристанище – Царството небесно.¹ И Бог е Водител в този наш труден път. Затова спомага и зографията в Църквата. Иконографската програма дава възможност християните да актуализират своята вяра посредством разбираеми и ключови за тях образи. Макар зографията в Новата митрополия да изглежда разбъркана и хаотична², тя следва логика, определена от няколко критерия, главният от които е литургичната същност на храма и понятието време от християнска гледна точка. Ктиторът на храма митрополит Христофор, който е бил богословски високообразован, вероятно е бил идеен идеолог на иконографската програма на храма, може би в съавторство със зографите, които според Георги Гергов са били трима критски зографи.³ Подобно необичайно разположение на стенописните сцени има в друг храм, също посветен на Божията майка – църквата „Успение Богородично“ в Зерват, Албания. Според неговата изследователка Мария Колушева и тук има идейни маркери на подбрани изображения от циклите на Богородичните, Великите празници, на чудесата, породени от богословската ерудираност на поръчителя⁴.

Темата Дванайсетгодишният Христос, беседващ с книжниците в храма е акцентирана на южната апсида на храма – най-горе във вимата, заради нейната важност и поради това е необходимо да ѝ се обърне повече внимание. Запазен е надпис на гръцки език: Ὁ Χριστὸς διδάσκων, в превод: „Христос преподаващ“.

В *Ерминията* на йеромонах Дионисий от Фурна е наречена Дванайсетгодишният Христос сред учителите⁵ и е препоръчано да

¹ Иван Рашков. "Храмът – архитектура, символика и значението му за религиозният живот на вярващия". *Църковен вестник*, бр. 34, 1992, с. 16.

² Г. Гергов. *Класицизиращо...*, с. 27.

³ Пак там, с. 28.

⁴ Срв. М. Колушева. "Църквата „Успение Богородично“ в Зерват, Албания". *Проблеми на изкуството*, 2018, кн. 1, с. 59 – 68.

⁵ Наименованието е според ерминията на йеромонах Дионисий от Фурна. В научната литература се използват различни названия на изображението, които са

се изографисва по следния начин: „В храма Христос стои на високо седалище и с едната ръка държи неразтворен свитък, а другата е протегнал. И от двете Му страни стоят книжници и фарисеи, и гледайки един на друг и недоумяват. Зад седалището стоят Йосиф и Богородица. Тя му показва Христос“¹. Изображението отговаря на Лк 2: 40 – 50. В Библейския първоизточник се повествува за събитието: „Когато свършиха всичко според закона Господен, върнаха се в Галилея, в своя град Назарет” (Лк 2: 39). По-нататък: „Всяка година родителите Му ходеха в Иерусалим на празника Пасха. И когато Той стана на дванайсет години, те отидоха в Иерусалим по обичая на празника; и като се връщаха, след свършване на празничните дни, Отрокът Исус остана в Иерусалим; не забелязаха това Йосиф и майка Му.” (Лк 2: 41 – 43). „И като Го не намериха, върнаха се в Иерусалим и Го търсеха.“ И „Го намериха в храма да седи между учителите, да ги слуша и запитва;” (Лк 2: 45 – 46). „И Му рече майка Му: Чедо, защо ни направи тъй? Ето, баща Ти и аз твърде много се измъчихме да Те търсим. Той им рече: защо сте Ме търсили? Не знаехте ли, че Аз трябва да съм в онова, що принадлежи на Отца Ми?”. (Лука 2: 48 – 49). „Исус пък преуспяваше в мъдрост и възраст и в любов пред Бога и човеците“ (Лк: 2, 52).

Текстът и изображението по него показват, че Господ трябва да пребивава в храма, където се пеят химни в слава на Бога, където се четат вечните слова на Неговия закон, където се извършват обредите, чрез които се разясняват и укрепват в душите на хората истините на вярата и нравствеността. За това Той беседва с учителите на закона, със свещениците, които били пазителите и тълкувателите на свещените книги и обреди².

Композицията е построена спрямо фигурата на Христос, който се явява своеобразна ос на симетрия. Исус Христос е изобразен като момче, облечен в хитон³ и химатий, седнал върху полукръгъл

ползвани в текста.

¹ Дионисий, *Ермения или наставление в живописним изкустве, составленное иеромонахом и живописцем Дионисием Фурноаргафиотом*. Изд. Свято-Владимирского Братства, Москва, 1983, с. 95.

² А. Георгиевки. *Зацърковния обряд*. – В: https://budiveren.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1358:za-tzarkovniya-obryad&catid=90&Itemid=273 [електронен ресурс за февруари 2020]

³ Гръцко название на върхна дреха – дълга риза, ушита от едно парче плат с широ-

синтрон под киворий. Отзад отдясно са Богородица и св. Йосиф, а от двете му страни са групата на книжниците или фарисеите, с които беседва Бог. Задният план е зает от ниска стена и две невисоки сгради, показващи историческата обстановка на библейското събитие – Иерусалим. Единствено в евангелието на Лука намираме текстовото основание на изображението. То се чете само на празника Обреза-ние Христово (1 януари) и според Бисерка Пенкова бележи края на детството Му и началото на Неговото служение¹. Св. Йосиф и пресв. Богородица виждат Иисус, как „всички, които Го слушаха, чудеха се на разума и отговорите Му“ (Лк. 2, 47). Често се смесва тази сцена с другата, представяща празника Преполовение².

В този библейски момент Христос изявява Своята божествена същност и за първи път се явява като Бог Син³ – в потвърждение на догмата за триединната същност на Бога⁴. Евангелският разказ за намирането на дванадесетгодишния Иисус Христос на третия ден в Иерусалимския храм е събитие с евхаристийно и сотирологично значение и представлява препратка⁵ към тридневното пребиваване на Христос в гроба и светлото Му Възкресение⁶.

ки ръкави – задължителен атрибут на всички библейски и евангелски персонажи. – Вж: Виктор Филатов. *Словарь изографа*, Москва, 1997, с. 241.

¹ Бисерка Пенкова. "Дванадесетгодишният Христос сред книжниците в храма". – В: *Списание за библиотечни и информационни науки, книгознание и литературна история година XXII (LXI)*, кн. 6, 2015, с. 58 – 68.

² Гордана Бабић. "О Преполовљењу празника". *Зограф*, 1977, 7, с. 23 – 27.

³ Бисерка Пенкова изтъква като основание за важноста на сцената юдейската традиция, според която тринадесетата година е граница в живота на еврейското момче – то преминава от детството към света на възрастните. То трябва да бъде представено от баща си в синагогата и тогава момчето става пълноправен член на общността, носещ отговорност за постъпките си, става син на Закона (Бар-Мицва) – срв. Б. Пенкова. *Дванадесетгодишният...*, с. 59.

⁴ Според Бисерка Пенкова доказателство за догматичния смисъл на сюжета, се явява илюстрацията на събитието в сборника със слова на св. Григорий Богослов във византийски ръкопис *Par. gr. 510*, датиран от 80-те години на IX в.; също в Leslie Brubaker. *Vision and Meaning in Ninth-century Byzantium: Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, с. 83–93. – Срв: Б. Пенкова. *Дванадесетгодишният Христос...*, с. 59.

⁵ Срв. Б. Пенкова. Цит. съч., с. 60; Rossitza Schroeder. *Transformative Narratives and Shifting Identities in the Narthex of the Boiana Church*. – В: *Dumbarton Oaks Papers*, 64, 2010, с. 115.

⁶ Според Димитриос Палас сцената е свързана с Премъдростта Божия: Срв.: Δημή-

Зографията е рядка във византийското изкуство. Нейната иконография¹ на пръв поглед може да се сбърка с Преполовение на празника, защото изобразителната схема е същата – Исус Христос е в центъра и около него са групирани група мъже. Двете сцени се различават освен по надписа, ако е запазен, и по присъствието на Дева Мария и св. Йосиф и типажа на Исус Христос. В Преполовение на празника родителите Му не се представят². Сцената Дванадесетгодишният Исус Христос беседва с книжниците в храма виждаме в първия запазен пример, по мнението на Пенкова, в зографията на Боянската църква от 1259 г. и от следващите десетилетия на XIII в. във фреските на „Света София“ в Трапезунд, в манастира „Сопочани“ и в триптих от синайския манастир „Св. Екатерина“³. Но в Бояна и в „Света София“ в Трапезунд сцената е изографисана в притвора на храмовете, а в Сопотчани е в наоса. Елка Бакалова подчертава, че е очевиден константинополският произход на иконографията⁴. Сцената се среща рядко, прави впечатление, че тя най-често има самостоятелно място в стенописната програма; разполага се в притвора или в близост до вход. В иконографско отношение сцените си приличат, основните елементи на разказа присъстват във всяка една от тях, като неминуемо идейният акцент е фигурата на Христос, подчертана композиционно. Другият важен момент е представянето на Йерусалимския храм, където се развива действието. Чрез кивория – знак за Светая светих – се отъждествява олтарът на християнския храм и по този начин се визуализира Божествената същност на Исус Христос, която именно в този момент се проявява и в догматичен аспект насочва към догмата за двете Му природи.⁵

В Трапезунд, подобно на Новата митрополия, книжниците

τριος Παλλάς. "Ο Χριστός ως η Θεία Σοφία. Η εικονογραφική περιπέτεια μιας θεολογικής έννοιας". *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 15, 1989–1990, Περίοδος Δ', Αθήνα, 1991, с. 119 – 144.

¹ Б. Пенкова. Цит. съч., с. 60; Николай Покровский. *Евангелие в памятниках иконографии, преимущественно византийских и русских*, Санкт Петербург: Типография Департамента Уделов, 1892, с. 245–248.

² Срв. Б. Пенкова, *цит. съч.*, с. 60 – 62.

³ Срв. Пак там, 62.

⁴ Елка Бакалова. "За константинополските модели в Боянската църква". *Пробле на изкуството*, 1995, № 1, с. 19.

⁵ Б. Пенкова, *цит. съч.*, с. 63 – 64.

са подредени от двете страни на Исус Христос, докато в другите разгледани по-горе паметници на християнското изкуство те са от едната му страна, а от другата са Богородица и св. Йосиф. Но това е породено от спецификите на всеки паметник на православното изкуство. Иконографията от Несебър най-много следва описанието от ерменията на Дионисий, като това се обяснява и от тяхната времева близост.

Друга специфика на олтарната програма на Новата митрополия е, че в най-горната част на южната апсида от двете страни на дванайсетгодишния Исус Христос с книжниците в храма е представен Богородичният цикъл, който също е рядкост в иконографията на олтара. Специфичният избор на тематиката изхожда от посвещението на Новата митрополия на Пресв. Богородица – Живоносен източник. Богородичният цикъл е зографисан слято в общо изобразително поле, разделено отляво и дясно. На южна стена на южната апсида са: първосвещениците благославят Богородица, Молитва на св. Захарий, Предаване на Богородица на Йосиф. На северната стена на южната апсида са: Поднасяне на даровете на св. Йоаким и св. Ана в Йерусалимския храм, Отхвърляне даровете на св. Йоаким и св. Ана, Благовещението на св. Йоаким с овчарите и Благовещението на св. Анна. Източникът на този Богородичен цикъл е апокрифен текст – *Протоевангелието на Яков*¹.

Като основание за подбора на зографисаната иконографска програма можем да приемем предположението, че храмът е епископски и отговаря на изискванията на митрополит Христофор. Той влиза за богослужение през страничния вход на храма, над който е патронното изображение на Богородица – Живоносен източник. Минава край своя стенописен автопортрет, в който е представен да се моли и покланя на Богородица, и когато влиза в олтара в конхата на централната апсида – символ на Царството Божие, е Богородица с Младенеца – стълба между небето и земята, под нея е Земната и Небесната литургия. Низходящо следва зографията на Христос – Велик Архиерей в средата на олтара над синрона и над поставената в

---

¹ Донка Петканова. "Повест на архиепископ Яков Йерусалимски за рождението на Преславната наша Владичица Богородица и вечно дева Мария". *Старата българска литература. Апокрифи*. <http://macedonia.kroraina.com/> [електронен ресурс към октомври 2020].

центъра му каменна седалка точно на мястото, където сяда митрополитът, подобно на владишкия трон, на който се поставя същото изображение. Митрополитът извършва богослужбата по подобие на Иисус Христос. А влизайки в дяконикона – южната апсида, където свещенослужителите се обличат и съхраняват богослужебните одежди¹, в конхата ѝ най-горе е Иисус Христос проповядва в храма, както архиереите проповядват на народа от „горното място или епископския трон в най-източната част на олтара, непосредствено зад св. трапеза“². По този начин е представено християнското понятие за непрекъснатост на времето. Божествената литургия се извършва постоянно преди, сега и в бъдещето, едновременно на небето и на земята.

В заключение: Изображението на сцената Дванадесетгодишният Иисус Христос с книжниците в храма е една иконографска рядкост за олтарната програма на средновековния храм. Тя показва специфичния избор за този митрополитски храм на ктитора Христофор за зография със сложни богословски замисли, близки до православното мислене и традиции.

Сцената Дванадесетгодишният Иисус Христос беседа с книжниците в храма в бемата на южната абсида на църквата „Св. Стефан“ в Несебър.

¹ Арх. Авксентий. *Литургика*. Пловдив, 2005, с. 100.

² *Пак там*, с. 100 – 101.

Използвана литература

1. Авксентий, арх. Литургика. Пловдив, 2005.
2. Бакалова, Елка. За константинополските модели в Боянската църква. – В: Проблеми на изкуството, № 1, 1995.
3. Бабић, Гордана. О Преполовљењу празника. – В: Зограф, кн. 7, Белград, 1977, с. 23 – 27.
4. Геров, Георги. Класицизиращо направление на балканското изкуство от XIV век. – В: Проблеми на изкуството, кн. 2, 1991, с. 21 – 29.
5. Геров, Георги. Един „Locus sanctus“ – Апокалипсисът на св. Йоан Богослов от Новата митрополия в Несебър. – В: Проблеми на изкуството. Извънреден брой, София, 1998.
6. Геров, Георги. Нова митрополија (црква Светог Стефана) у Несебару. Резултати недавних истраживања Новгородский государственный музей-заповедник, Великий Новгород, 2012.
7. Гергова, Иванка, Генова Елена, Клисуров Н. Корпус на стенописите в България от XVIII век, София, 2006
8. Граданска, Светла. Актуално състояние на църквите в Несебър. Доклад изнесен на 13.10.2018 на Национална конференция. Форум реставрация 2018
9. Василиев, Асен. Изследвания в църквата „Св. Стефан“ в Несебър. – В: Музеи и паметници на културата, 4. София, 1967
10. Дионисий, Ерминия или наставление в живописним изкустве, составленное иеромонахом и живописцем Дионисием Фурноаргафиотом. Изд. Свято-Владимирского Братства, Москва, 1983.
11. Колушева, Мария. Църквата „Успение Богородично“ в Зерват, Албания. – В: Проблеми на изкуството, кн. 1. София, 2018, с. 59-68.
12. Кондаков, Никодим. Иконография Богоматери. Т. I, Санкт Петербург, 1914.
13. Кузупов, Боян. „Св. Стефан“ – Новата митрополия в Несебър. Паметници. Реставрация. Музеи, бр. 5 – 6, София, 2005.
14. Марди-Бабицова, Велда. „Църквата Свети Стефан. Несебър. Възстановени паметници на културата“, София, 1974.
15. Пенкова, Бисерка. Стенописите в църквата „Св. Петка Самарджийска“ в контекста на балканските стенописи от XVI век – Проблеми на изкуството, 3, 1991
16. Пенкова, Бисерка. Дванадесетгодишният Христос сред книжниците в храма – В: Списание за библиотечни и информационни науки, книгознание и литературна история година XXII (LXI), кн. 6, 2015, с. 58 – 68.
7. Покровский, Николай. Евангелие в памятниках иконографии, преимущественно византийских и русских. 2 изд. Санкт Петербург: Типография Департамента Уделов, 1892, с. 245–248.
18. Тодоров, Георги. Разпадналият се образ. Несебър, храмовете, иконите, самоличността. Архив за средновековна философия и култура. Свитък XIV. Изд. Алтера, София, 2008, с. 61 – 67.
19. Чифлянов, Благой, ставр. ик. Литургика. София, Университетско изд., 1996.

20. Schroeder, Rossitza. Transformative Narratives and Shifting Identities in the Narthex of the Boiana Church. – В: *Dumbarton Oaks Papers*, 64, 2010, p. 112 – 117.
21. Παλλας, Δημήτριος. Ο Χριστός ως η Θεία Σοφία. Η εικονογραφική περιπέτεια μιας θεολογικής έννοιας. – В: *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 15, 1989 – 1990, Περίοδος Δ', Σελ. Αθηνά, 1991, с. 119–144.
22. Църквата „Св. Стефан“ в Несебър отново е действаща. – В: *Дневник* https://www.dnevnik.bg/morski/2009/05/12/717603_curkvata_sv_stefan_v_nesebur_otново_e_deistvashta [електронен ресурс за февруари 2020].
23. Георгиевки, Алексей. За църковния обряд. – В: https://budiveren.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1358:za-tzarkovniya-obryad&catid=90&Itemid=273 [електронен ресурс за февруари 2020].
24. Петканова, Донка. Повест на архиепископ Яков Йерусалимски за рождението на Преславната наша Владичица Богородица и вечно дева Мария. В: *Старата българска литература. Апокрифи*. <http://macedonia.kroraina.com/> [електронен ресурс към октомври 2020].
25. Успенски, Леонид. Из книгата „Богословие на иконата“, ИК Омофор, Превод: Владимир Генов. – В: <https://www.pravoslavie.bg/> Символика/Символизъмът-на-Църквата. [електронен ресурс към февруари 2020 г.].